

РАХМАТХОНОВ Аюбхон Жаҳонгир ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Тарих (ислом тарихи ва манбашунослиги)
йўналиши 2-курс талабаси
E-mail: ayubxonrahmatxonov@gmail.com
ORCID: 0009-0002-8051-5110

ИБН АБДУЛҲАКАМ ВА УНИНГ “ФУТУҲИ МИСР ВА АХБОРУҲО” АСАРИ

ИБН АБДУЛҲАКАМ И ЕГО ТРУД “ФУТУХИ МИСР ВА АХБАРУХА”

IBN ABDULHAKAM AND HIS WORK “FUTUH MISR VA AKHBARUHA”

Аннотация. Мақолада IX асрда аббосийлар халифалигига қарашли бўлган Мисрда яшаб, ижод этган Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ибн Абдулҳакамнинг ҳаёти, асарлари, машҳур тарихчиларнинг у ҳақидаги фикрлари шу давр манбалари ва илмий адабиётлар асосида ёритилган. Шунингдек, ибн Абдулҳакамнинг “Футуҳи Миср ва ахборуҳо” (“Мисрнинг фатҳ этилиши ва унинг хабарлари”) номли асарининг мазмуни, таркибий тузилиши, илмий аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтилган. Ушбу нодир асарнинг ҳозирги кунда мавжуд қўлёзма нусхалари ва замонавий нашрлари тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Миср, фатҳ, ибн Абдулҳакам, халифа, “Футуҳи Миср ва ахборуҳо”, саҳоба, фақиҳ, қози, қўлёзма.

Аннотация. В статье рассматривается жизнь, труды и мнения известных историков о Абдурахмане ибн Абдуллах ибн Абдулҳакам, который жил и творил в Египте при Аббасидском халифате в IX веке. Статья основана на исторических источниках и научной литературе того времени. Кроме того, внимание уделено содержанию, структуре и научной значимости его работы “Футуҳи Миср ва Ахбаруҳа” (“Завоевание Египта и его сообщения”). Также приведена информация о существующих манускриптных копиях и современных изданиях этого редкого труда.

Ключевые слова: Египет, завоевание, ибн Абдулҳакам, халиф, “Футуҳи Миср ва Ахбаруҳа”, сподвижник, фақиҳ, кади, манускрипт.

Annotation. This article discusses the life, works, and the views of famous historians on Abdurahman ibn Abdullah ibn Abd al-Hakam, who lived and worked in Egypt under the Abbasid Caliphate in the 9th century.

The article is based on the historical sources and scientific literature of the time. Additionally, it focuses on the content, structure, and scholarly significance of his work “Futuh Misr va Akhbaruha” (“The Conquest of Egypt and Its Reports”). Information about the existing manuscript copies and modern publications of this rare work is also provided.

Keywords: Egypt, conquest, Ibn Abd al-Hakam, caliph, “Futuh Misr va Akhbaruha”, companion, faqih, qadi, manuscript.

КИРИШ

Ҳижрий II-III (милодий VIII-IX) асрларда ёзилган асарлар илк ислом тарихини ўрганишда дастлабки ва асосий манба бўлиб хизмат қилади. VIII-IX асрларда мусулмон тарихчилари кўплаб асарлар яратган бўлиб, шу даврда Араб халифалигида ёзилган асарларнинг бир қисми ҳарбий ҳаракатлар тарихини ёритишга қаратилган. Уларда тарихий воқеа-ҳодисалар билан бирга юриш қилинган шаҳар ва минтақанинг араблар келишидан олдинги тарихи, давлат бошқаруви шакли, аҳолиси, табиати, минтақа аҳолисининг эътиқоди, урф-одати ва анъаналари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Мазкур йўналишида асар ёзиш IX-X асрларда ривожланди. Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий (747-823), Муҳаммад ибн Оиз ад-Димашқий (767-847), Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий (ваф. 892), Аҳмад ибн Аъсам ал-Куфий (ваф. 926) ва бошқалар ҳарбий ҳаракатлар ҳақида китоб ёздилар[8:123]. Шундай муаллифлардан яна бири мисрлик муаррих - Ибн Абдулҳакам (802-871) бўлиб, биринчилардан бўлиб арабларнинг фатҳ юришлари тўғрисида китоб ёзган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ибн Абдулҳакамнинг тўлиқ исми Абулқосим Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ибн Абдулҳакам (أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الحکم) бўлиб, бобоси исмига берилган нисбат, яъни Ибн Абдулҳакам (بن عبد الحکم) исми билан машҳур бўлган. Ибн Абдулҳакам ҳижрий 187 (милодий 802)-йилда туғилиб, ҳижрий 257 (милодий 871)-йилда Фустотда вафот этган. Туғилган йили турли манбаларда 798, 801, 802, 803 деб ҳам кўрсатилади[7:13]. Ибн Абдулҳакамнинг отаси Абдуллоҳ ибн Абдулҳакам (155/772-214/829-йиллар) машҳур муҳаддис ва моликий фақиҳлардан бўлиб Ибн

ан-Надимнинг “Ал-Фихрист”[6:281], имом Заҳабийнинг “Сияру аълам ан-нубало” каби манбаларда ишончли муҳаддис сифатида тилга олинган. Жумладан, Заҳабий у ҳақида: “Миср диёрининг имоми, фақиҳи ва муфтийи” деган[4:220]. Унинг халифа Умар ибн Абдулазиз (717-719) таржимаи ҳоли баён қилинган “Манокиби Умар ибн Абдулазиз” (“عمر بن عبد العزيز مناقب”) номли асари мавжуд[4:222].

Абдурахмон ибн Абдуллоҳнинг учта ака-укалари ҳам машҳур моликий фақиҳлардан бўлишган, тўнғич акаси Муҳаммад Имом Шофеъийдан таълим олган бўлса-да, моликий мазҳаби бўйича етук фақиҳ бўлган. У отаси вафотидан сўнг Миср моликийларига бошчилик қилган.

Абдурахмон ёшлигида отасидан таълим-тарбия олиб улғайган. Ўз даврининг кўзга кўринган ровийларидан ҳадислар ривоят қилган. Абдурахмон ибн Абдуллоҳнинг оиласи тўғрисида маълумотлар жуда кам. Абулқосим кунясидан катта ўғлининг исми Қосим бўлган дейишимиз мумкин.

833-йилда халифа Маъмун (813-833) даврида бошланган ва деярли 20 йил давом этган “миҳна” синовларида бу оила ҳам Аҳли сунна вал жамоанинг йирик уламолари сифатида тазйикка учраган. Абдурахмон ва икки акаси ўз эътиқодларида собит турганлари учун халифа ал-Восиқ (842-847) томонидан қатағонга учраган[5:18]. Халифа Мутаваккил (847-861) даврида эса собиқ Миср волийсининг мусодара қилинган мол-мулки сарфлаб юборилгани аниқланиб, бунда ака-укалар айбдор сифатида қаралади. Натижада жавобгарликка тортилган ака-укалардан бири кийноқлар остида вафот этади, Абдурахмон ибн Абдуллоҳнинг уйи эса мусодара қилиниб, 1 ярим миллион динар ундирилади. Шундай синовли даврларда ҳам ўзининг соф эътиқодида қолгани ибн Абдулҳакамнинг асарлари ишончилигига далилдир[9].

Ибн Абдулҳакамнинг “Футуҳи Миср ва ахборухо” (“Миср фатҳи ва унинг хабарлари”) асари энг машҳур асарлардан бўлиб, турли номлар билан манбаларда учрайди. Асарнинг яна “Футуҳи Миср вал Мағриб вал Андалус” (“فتوح مصر والمغرب والاندلس”), “Футуҳи Миср” (“فتوح مصر”) номлари ҳам мавжуд. Асар 7 қисмдан иборат бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Муаллифдан аввал яшаб ўтган ва ўз давридаги ровийлар қиссалари асосида Миср

диёрининг фазилатлари ва унинг қадимги тарихи зикри;

2. Арабларнинг Мисрни фатҳ этиши зикри;

3. Араблар Мисрда бунёд қилган шаҳарлар, шаҳарчалар ва аскаргоҳларнинг қурилиш режалари зикри;

4. Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу ва Абдуллоҳ ибн Саъд розияллоҳу анҳу волийлиги даврида Мисрда бошқарув зикри;

5. Қандай қилиб Миср уларнинг (Амр ибн Ос ва Абдуллоҳ ибн Саъд розияллоҳу анҳумо) бошқаруви даврида Шимолий Ифрикия, Андалусия ва Нубияда Ислому араб ҳазорасининг (цивилизация) тарқалишида таянч бўлгани зикри;

6. Миср фатҳидан то ҳижрий 246/милодий 859-860-йилгача Мисрда қозилик қилганлар зикри;

7. Мисрга келган саҳобалар ривоят қилган ҳадислар зикри.

Ибн Абдулҳакам ўз шартларига кўра иснодларни жамлаган ва тадқиқотчи Қ.Зоҳидов фикрича унинг аксарият иснодлари тўғри ва ишончли[5:18]. Ибн Абдулҳакам асарининг илмий қиммати шунда-ки, асар Миср ва унинг фатҳи тарихига бағишланган араб тилидаги энг қадимги манба ҳисобланади[7:13]. Асарга бизгача етиб келмаган ёзма манбалар ҳам, оғзаки ривоятлар ҳам манба бўлиб хизмат қилган. Ибн Абдулҳакам ўз китобида худди машҳур тарихчи Ибн Жарир Табарий (224/839-310/923) каби мавзуга оид барча маълумотларни йиғиб, танқидий фикрлар бермаган. Шу сабабли муаллифни баъзи ўринларда ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни келтиришда айблаш хато. Муаллиф Саҳройи Кабирдан жанубдаги худудлар ҳақида жуда кам маълумот берган. Аммо ибн Абдулҳакам араблар ва нубияликлар ўртасидаги муносабатлар, жумладан араблар ва нубияликлар ўртасида тузилган келишув тўғрисида маълумот берган биринчи тарихчидир. Ал-Балазурий ва ал-Киндийлар бир хил иснод билан ушбу маълумотларни ўз китобларида келтиришган[7:14].

“Футуҳи Миср ва ахборухо” асарининг ҳозирги кунда 4 та қўлёзма нусхаси маълум. Битта нусха Британия музейида, 2 та нусха Париж Миллий кутубхонасида ва яна битта нусха Лейден университетиде сақланади[2:8]. Қуйида ҳар бир нусхани кўриб чиқамиз:

1. Британия музейида сақланаётган нусха инв. 520 рақамга эга бўлиб, тахминан XI асрда насх хатида ёзилган. Айнан шу нусхада китоб номи “Футуҳи Миср ва ахборухо” деб ёзилган. Бу нусха мавжуд асар қўлёзмалари ичида энг қадимий ва энг тўлиқ ҳисобланади. Китоб хошиясида тузатишлар, тушунтиришлар ёки танқидий изоҳлар мавжуд. Бу қўлёзма бирор мутахассис томонидан кўчирилганидан далолат[1:320].

2. Париж Миллий кутубхонаси фондида сақланаётган инв. 1686 рақамли нусха Британия музейидаги нусха билан бир хил (номи ҳам бир хил). Сарлавҳалар ва боблар номи қизил ранг билан ёзилган. Қўлёзма охирида ҳижрий 585 (милодий 1190) зулҳижжа ойи тугашига 3 кун қолганида кўчириб бўлингани ёзилган[1:321; 2:11].

3. Париж Миллий кутубхонаси фондида сақланаётган инв. 1687 рақамли нусха ҳижрий 776 (милодий 1375) ёзилган. Колофонда Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Азҳарий ал-Ҳанафий деб котиб исми ёзиб қўйилган. Қўлёзмада боб сарлавҳалари қизил ранг билан ёзилган[2:12].

4. Лейден университетида инв. 705 рақам остида сақланаётган нусха бошқаларидан фарқли. У бошқа китоб билан бир жилдда бўлиб, унинг 159-313 бетларини ташкил этади. Колофонда ҳижрий 973 (милодий 1566) санаси ёзилган[2:13].

Асарнинг ҳозирги кунга қадар бошқа тилларга таржимаси, илмий-танқидий матнлари эълон қилинган. Китобнинг иккинчи қисми ҳисобланувчи Андалусия ва Мағриб (Марокаш) фатҳларига бағишланган бўлими жуда қисқа. Айнан шу қисмни инглиз Жон Ҳаррис Жонс “Ibn Abd al-Nakam’s History of the Conquest of Spain” (“Ибн Абдулҳакамнинг “Испаниянинг эгалланиш тарихи” асари”) номи билан инглиз тилига таржима қилиб, 1858-йилда Готтингенда алоҳида китоб қилиб нашр этган. Асарнинг араб тилидаги қиёсий тўлиқ матнини инглиз Ч.Торрей 1922-йилда “Yale University Press” нашриётида нашр этган. Асар 1985-йилда С.Б.Певзнер томонидан рус тилига таржима қилиниб, “Завоевание Египта, ал-Мағриба и ал-Андалуса” номи билан “Наука” нашриётида нашр қилинган[3].

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Абдулҳакамнинг “Футуҳи Миср ва ахборухо” асари

нодир асар ҳисобланади. Буни кейинги давр тарихчилари ибн Зулак, Қудсий, ал-Киндий, ал-Балазурий, ибн Дўкмок, Макризий, ибн Тағриберди ва Суютийлар арабларнинг Шимолий Африкани эгаллаши тўғрисидаги маълумотларни айнан ибн Абдулҳакам билан бир хил иснодда келтиргани исботлайди[9]. Шунингдек, ибн Абдулҳакам баъзи маълумотларни берган биринчи тарихчи ҳисобланади (масалан араблар ва нубияликлар ўртасидаги муносабатларга оид маълумотлар). Шу сабабли қуйидаги таклифларни амалга ошириш муҳим деб ҳисоблаймиз:

– “Ибн Абдулҳакам асарларининг манбалари” ва “Ибн Абдулҳакам асарларидаги иснодлар таҳлили” мавзуларини магистрлик диссертацияси даражасида ўрганиш;

– Ибн Абдулҳакам ҳаёти, фаолияти, оиласи ва меросини ўрганишни битирув малакавий иш даражасида ўрганиш;

– Ибн Абдулҳакамнинг “Футуҳи Миср ва ахборухо” асарининг ўзбек тилига таржимасини тайёрлаб, чоп этиш;

– Ибн Абдулҳакам ва унинг асари ҳақидаги маълумотларни ислом манбашунослиги бўйича дарсликларга кириштиш.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Rieu Ch. Supplement to the Catalogue of the Arabic manuscripts in the British museum. London, 1894.
2. Torrey Ch.C. The History of the Conquests of Egypt, North Africa and Spain. - Yale University Press, 1922.
3. Завоевание Египта, ал-Мағриба и ал-Андалуса (Перевод с арабского, предисловие и примечания С.Б.Певзнер). – Москва: 1985.
4. Заҳабий Ш. Сияр аълам ан-Нубало. – Байрут: Муассасатур рисола, 1996. Ж. 10.
5. Зоҳидов К. Исломи тарихи. Ўқув қўлланма. -Тошкент:Тошкент ислом университети нашриёти, 2013.
6. Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист. – Байрут: Дор ул-маърифат, 1997.
7. Куббеля Л., Матвеева В. Арабские источники VII-X веков. Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары. – Москва, 1960.
8. Умматалиев С. Илк ислом тарихига оид асарлар ва уларнинг хусусиятлари. Марказий Осиё ижтимоий тадқиқотлар журнали, 2021, 2 (2). – Тошкент, – Б. 117-126.
9. <https://ar.wikipedia.org/wiki/ابن عبد الحکم>